

view of the writer. Implicit meanings arise in human mind as a result of associative correlation of the poetic images and specific objects either of the real or imaginary world. The main concept in the research of colour units is believed to be a real combination of some factors that reveal the meaning, implicit in the act of communication. It is therefore important in the field of human intensional concepts that besides the lexical meaning, the sphere of deep relationship becomes as well important which brings into focus both socially recognized concepts and the intellectual abilities of the speaker.

Key words: association, implicit, increment of meaning, world view, linguistic unity, communication, cognitive, lexical meaning, concepts, innovative transformation explicit value, innovative transformation of meaning, discourse, explicit meaning.

УДК 811.161.2 23

Лариса Кардаш

ПРОТИСТАВЛЕННЯ З ЕКСПЛІЦИТНО ПРЕДСТАВЛЕНИМ ЛИШЕ ОДНИМ КОМПОНЕНТОМ

Питання протиставлення з лінгвістичного погляду розробляли не досить активно, і стосувалися вони передусім сфери фонології та структурної фонетики. Лише останнім часом у мовознавстві виокремився перспективніший «ухил» у бік розгляду протиставлення як складного структурно-семантичного явища.

У статті проаналізовано питання, присвячені сутності імпліцитного протиставлення – складного мовного явища, утвореного шляхом виведення сентенції протиставлення із іншої сентенції, у якій безпосередньо відображено той чи той факт дійсності, виокремлено підтипи протиставлення, що ґрунтуються на різних принципах.

Ключові слова: імпліцитне протиставлення, імплікація, експліцитність, релат, референт, мисленнєва діяльність, логічні, психологічні та когнітивні основи імпліцитності, семантика, комунікативна настанова, варіативність, рематичність, асиметричний дуалізм мовних знаків, діалектичне протиріччя, реципієнт, концептуальність.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що багато мовознавців досліджували питання, що стосуються імпліцитного, усе ж «нез'ясованими залишаються проблема психологічних, логічних, когнітивних та інших основ імпліцитності, а також механізмів її виявлення, типів невираженості їхнього співвідношення, способів і закономірностей «кодування» імпліцитного мовцем і «декодування» слухачем та багато інших» [6, с. 106].

Через те що не існує загального розуміння імпліцитного протиставлення в лінгвістиці, слід розглянути різні погляди на ці питання. Дослідники пропонують різні визначення цього явища, розглядаючи імплікацію з різних боків. Більшість науковців одностайні в тому, що імплікація – це те, що маємо на увазі, але, ураховуючи різні аспекти розгляду цього поняття, лінгвістика доповнює і розгортає його [4, с. 174].

Актуальність статті визначена зростанням уваги до цієї проблеми та зумовлена розбіжностями поглядів і суперечностями щодо статусу й трактування такої мовної категорії, як протиставлення.

Актуальність теми також увиразнює відсутність єдиного погляду на цілий спектр теоретичних питань, що стосуються ієрархії і взаємодії семантико-синтаксичного та формально-синтаксичного рівнів речення певної семантики й комунікативної настанови та умов його функціонування.

Аналіз основних досліджень і публікацій. К. Долінін вважає, що імплікація ґрунтується «на ситуативних зв'язках або на взаємозв'язку частини та цілого», а також звертає увагу на семантичні елементи, які «не виражені просто мовними засобами, а впливають з експліцитно виражених елементів у їхній взаємодії» [5, с. 76]. Ф. Бацевич зауважує, що імплікацію характеризують такі риси, як «варіативність, рематичність, тобто здатність передавати нову й додаткову інформацію, та обмеженість мікроконтекстом» [2, с. 18]. М. Нікітін трактує імплікацію як «тип концептуальних зв'язків, які ґрунтуються на відображенні реальних залежностей у свідомості, тобто розумовий аналог зв'язків дійсності» [9, с. 87]. На думку В. Кухаренко, основою імплікації є «усвідомлення додаткового змістового або емоційного значення» [8, с. 43]. Е. Шендельс стверджує, що існує «загальна об'єктивна мовна система, яка відкривається у вигляді імплікації» [12, с. 31]. С. Кацнельсон трактує імплікацію як «формальну невираженість елементів глибинного висловлювання, яка не може виявлятися у вигляді слів, морфем або словосполучень» [6, с. 185]. Т. Спільман вважає, що імплікація – це вияв «асиметричного дуалізму мовних знаків, до того ж знак та значення не охоплюють один одного повною мірою» [10, с. 16]. Деякі дослідники трактують мовну імпліцитність з погляду співвідношення форм мислення з відповідними мовними одиницями, водночас йдеться про їхній зв'язок, що виявляється в пізнавально-комунікативних процесах [4, с. 173].

Метою статті є комплексний аналіз структурних та семантичних особливостей висловлювань, що реалізують актомовленневе значення імпліцитного протиставлення.

Виклад основного матеріалу. Розкривати поняття імпліцитного пропонуємо в його зіставленні з експліцитним: «Експліцитним, або явним, є те, що має своє власне, повне, безпосереднє словесне вираження, імпліцитним же, чи неявним, є те, що не має такого

словесного вираження, але домислюється з опорою на експліцитне, виражається й сприймається адресатом за допомогою експліцитного, а також контексту та інших чинників» [1, с. 5]. Уточнюють наведене визначення ще такі твердження: імпліцитне «існує не на поверхні, а в глибині мови, як нижній, прихований шар змісту, воно є «щось несамостійне, залежне, похідне» [1, с. 6].

Поряд із з'ясуванням сутності імпліцитного дослідники аналізують випадки, у яких простежено приховане, окреслюючи межі поширення імпліцитного. Перелік таких випадків охоплює різні лінгвальні явища, факти. До класичних виявів імпліцитного належать скорочення, абревіатури, переносне вживання слів, уживання загальних іменників в одиничному смислі, займенники, логічний наголос, питання, неповні речення, ентимема, тобто умовивід, у якому одне з його суджень виражене імпліцитно, наведення прикладу, який наводять не сам для себе, а для підтвердження іншої думки, яку він представляє, а також дипломатична мова або деякі особливі випадки того, що є зрозумілим само собою [1, с. 29–64].

Часто межі розгляду категорії протиставлення є вужчими, і дослідники намагаються зарахувати її або до категорії поняттєвої, або до мовної категорії. Однак ми дотримуємося думки про те, що протиставлення – складне явище, зовсім не периферійне, важливі фактори, обмежувальний і модифікаційний вплив яких тією чи тією мірою актуальний на всіх рівнях мовної структури [7, с. 98–105].

Як філософську категорію протиставлення співвідносять із протилежністю і розуміють як «одну зі сторін діалектичної суперечності. Єдність протилежностей утворює діалектичну суперечність, яка є джерелом розвитку усіх предметів, явищ і процесів у природі, суспільстві й мисленні» [3, с. 210].

Протиставлення, як і інші універсальні мовні категорії, також може бути виражене як безпосередньо, експліцитно, так і опосередковано, тобто імпліцитно.

Пропонуємо протиставлення, коли один компонент протиставлення представлений експліцитно, а інший відновлений завдяки самій ідеї протиставлення. Реконструкція цього компонента протиставлення ґрунтуються або на знанні першого компонента, або на екстралінгвістичних знаннях реципієнта – знанні змісту художнього твору, фактів реальної дійсності, особистості мовця тощо.

У такому різновиді протиставлення розглядаємо кілька підтипів, які ґрунтуються на різних принципах.

1. Протиставлення, за якого експліцитно представлений лише релат, а референт протиставлення імпліцитний, напр.: *«Гм, – сказав хтось у нім єхидно. – Ті дядьки кинулись назад. Але в них є ще **оте «назад», а от у тебе...**»* [13].

У наведеному прикладі релат протиставлення сформований на основі сполучення об'єкта із ствердженням у ньому ознаки й виражений експліцитно (*в них є ще оте «назад»*). Референт повністю експліцитно не виражений (названий лише другий об'єкт протиставлення), проте логічно відтворюється з експліцитного елемента протиставлення. В експліцитному компоненті стверджено ознаку в певному об'єкті (*в них є ще оте «назад»*), в уявному, імпліцитному, компоненті цю саму ознаку заперечено (*у тебе немає того «назад»*). Водночас спостерігаємо одночасне, одноаспектне протиставлення. Формальним показником імпліцитності також є багатокрапка, яка вказує на навмисне замовчування.

У прикладах такого зразка, як правило, мовцю щось заважає висловити свою думку до кінця, проте реципієнт легко відновлює пропущений компонент протиставлення.

Та й іншої тварі тут до ката, от тільки не вглядиш їх просто. Козулі ще сяк-так, особливо котрі неполохані. А от інші... [13]. У наведеному прикладі протиставлене сполучення заперечення однієї ознаки з іншим об'єктом сполученню ствердження цієї самої ознаки в іншому об'єкті. Одне сполучення (релат) представлено у висловленні експліцитно (*козулі ще сяк-так*), референт же імпліцитний, проте логічно виводимо його завдяки контексту (*козулі ще сяк-так, а от інші – не так*).

Основа протиставлення – наявність/відсутність ознаки в певному об'єкті. Імпліцитність референта не заважає розумінню загального змісту висловлення (співрозмовники розуміють один одного й без мовного вираження референта протиставлення). Мовним засобом вираження ідеї протиставлення є протиставне сполучення *а от*.

В аналогічному прикладі: *Вони всі такі щасливі, такі радісні, – думала вона, схиливши голову на руку. – А я?..* [16] – замість реалізації референта протиставлення вжито питання.

В описаній ситуації мовець використовує питання замість референта протиставлення, очевидно, через невпевненість у своїй думці, тобто не може точно відповісти на питання – чи щасливий він, чи радісний? Однак протиставлення можливе в тому разі, якщо референтом є сполучення об'єкта-особи з ознакою, яка суперечлива стосовно до властивої іншому об'єкту ознаки (*Вони щасливі і радісні, а я нещаслива і нерадісна*).

Ідея протиставлення в наведеній конструкції виражена протиставним сполучником *а*.

2. Протиставлення, за якого експліцитно представлений лише референт, а релат протиставлення імпліцитний, напр.: *В нього не все гаразд із краваткою або ж з гудзиками. Але ще гірше, коли на вулиці до нього підходили й казали: – Ви б, знаєте, того... чи застібнулись би, чи що... Тут жінки й діти, а у вас того, не можна ж, справді, так...* [14].

У наведеному прикладі протиставлений один об'єкт у сполученні з ознакою (*гірше, коли на вулиці підходили й казали*) іншому об'єкту в сполученні з протилежною ознакою

(погано, що в нього не все гаразд із краваткою або ж гудзиками). Проте релат у цій конструкції експліцитно не представлений, хоча логічно його можна вивести за допомогою контексту. Тут передбачено той факт, що коли *не все гаразд із краваткою або ж з гудзиками* – це погано, тому при відтворенні пропущеного компонента виникає таке протиставлення: *Погано, коли в нього не все гаразд із краваткою або ж з гудзиками. Але ще гірше, коли на вулиці до нього підходили й казали*. Очевидно, мовець переживає драматизм цієї ситуації, а отже, не може спокійно говорити про це, тому виникає імпліцитність висловлювання (відсутність мовного вираження релата).

Люба була трохи схожа на матір, але в неї був ширший вид і трохи більші, жваві та веселі карі очі [16]. Ця конструкція містить протиставлення з експліцитно представленим лише одним його компонентом (*в неї був ширший вид і трохи більші, жваві та веселі карі очі*). Проте релат відновлюється з контексту завдяки самій ідеї протиставлення. Сполучення об'єкта з ознакою більшого ступеня вияву (*ширший вид і трохи більші, жваві та веселі карі очі*) протиставлене сполученню іншого об'єкта з цією самою ознакою меншого ступеня вияву, яке логічно виводимо з названої конструкції (*у матері було вузьке обличчя і маленькі очі*).

Більший ступінь вияву ознаки виражають прикметники вищого ступеня порівняння (*ширший, більші*), а менший ступінь цієї самої ознаки у складі релата не має мовного вираження і виведений імпліцитно. Мовним засобом вираження протиставлення є також протиставний сполучник *але*.

Окремим різновидом протиставлення в межах аналізованого типу є протиставлення ситуацій, за якого кілька сполучень об'єктів з ознаками зливаються в один елемент, протиставлений іншому елементу, також утвореному внаслідок злиття кількох сполучень ознак з об'єктами, напр.: *Було колись – в Україні Ревіли гармати; Було колись – запорожці Вміли панувати. Панували, добували І славу, і волю; Минулося – осталися Могили на полі. Високії ті могили, Де лягло спочити Козацьке біле тіло, В китайку повите. Високії ті могили Чорніють, як гори, Та про волю нишком в полі З вітрами говорять. Свідок слави дідівщини З вітром розмовляє, А внук косу несе в росу, За ними співає* [17].

В аналізованому складному синтаксичному цілому спостерігаємо протиставлення не об'єктів, а ситуацій, бо кілька сполучень об'єктів з ознаками зливаються в один елемент, протиставлений іншому елементу, також утвореному внаслідок злиття кількох сполучень ознак з об'єктами. Протиставлення має дворівневий характер, пов'язаний із тим, що комунікативний і мисленнєвий процеси двоетапні. Спочатку (на нижчому ступені цих процесів) кілька простих ситуацій мислимі як самостійні, протиставлені одна одній; кожна з них постає як особливий об'єкт, відображений у змісті окремого речення. Після осмислення

кожної простої ситуації окремо відбувається перехід до вищого ступеня, на якому кілька мисленневих і комунікативних актів, що відповідають окремим реченням, зливаються в єдиний мисленневий і комунікативний акт, який відображає складну ситуацію, де поєднані всі колись самостійно відображувані прості ситуації і яка тепер є єдиним об'єктом думки. Досить докладний аналіз таких складних багатоетапних порівнянь на матеріалі російської мови здійснив П. Чесноков [11, с. 57–71].

У центрі відображення спостерігаємо загальне відношення між однією складною ситуацією, в якій поєднано кілька ознак і об'єктів, та іншою ситуацією, яка поєднує кілька інших сполучень ознак і об'єктів. Отже, на нижчому ступені протиставленими стають окремі одиниці, які на вищому ступені поєднані в одну цілісну макроодиницю (*осталися Могили на полі; Високії ті могили Чорніють, як гори, Та про волю нишком в полі З вітрами говорять. Свідок слави дідівщини З вітром розмовляє, А внук косу несе в росу, За ними співає*) – ситуацію, протиставлену іншій ситуації (*в Україні Ревіли гармати; запорожці Вміли панувати. Панували, добували І славу, і волю*).

Між такими ситуаціями можуть виникати різні види відношень протиставлення. Наприклад: *Князь Єремія той не дуже. Той не привабливий з лиця. Воно у нього зле, байдуже, – щось од вчорашнього млинця. Бліде, холодне, невиразне. Не пригадаєш, скільки б раз не дививсь на нього. Але очі – як буре небо в сірім клоччі. А то прокотить по лицю – як блиск остиглого свинцю. В зіницях зашморги гойдає химерно вигнута брова. Лиця ніхто не пригадає. Очей ніхто не забува* [15].

У наведеному складному синтаксичному цілому протиставлені по суті дві основні ситуації, одну з яких заперечено, а іншу – стверджено. Ідея протиставлення виражена протиставним сполучником *але*. Кілька окремих заперечуваних ситуацій, які представлено на нижчому рівні як самостійні мисленневі акти, після осмислення зливаються в єдиний мисленневий і комунікативний акт, що відображає складну ситуацію, у якій поєднані всі, перед тим самостійно відображувані, прості ситуації і яка тепер постає як єдиний об'єкт думки (*лиця ніхто не пригадає – очей ніхто не забува*). І вже цей окремий самостійний об'єкт (ситуація) протиставлений іншому об'єкту (ситуації), який також виник унаслідок поєднання кількох окремих об'єктів в один об'єкт (ситуацію). Протиставлення містить у своєму значенні «поступальне» відношення (референт є панівним, а релат – тим, над чим панують).

Кожен із розглянутих типів імпліцитного заперечення своєю основою має принцип невираженості одного з компонентів, які вступають у відношення негації. Схожим механізмом реалізації в мовленні послуговується і категорія імпліцитного протиставлення.

Висновки. Аналіз конструкцій із протиставною семантикою засвідчує, що імпліцитне протиставлення – це складне мовне явище, утворене шляхом виведення сентенції

протиставлення з іншої сентенції, у якій безпосередньо відображено той чи той факт дійсності. Імплицитно виражене протиставлення орієнтоване на мовленнєву компетентність реципієнта, урахування ним підтекстових, контекстових і різноаспектних дискурсивних характеристик висловлювання. Наявність у висловлюваннях імплицитного протиставлення підтверджує відображення онтологічних особливостей мови як системи й мовлення як продукту мисленнєвої діяльності. За допомогою таких висловлювань уможливлено передачу необмеженого обсягу інформації за допомогою обмеженого мовного матеріалу.

Перспективи подальших розвідок. Загальною тенденцією висловлювань із імплицитним протиставленням є логічне тяжіння до протиставлення певної реальної ознаки ірреальній (бажаній, уявній, необхідній, можливій тощо), референтом під час протиставлення може бути як реальна ознака, так і ірреальна, а основою протиставлення слугує опозиція реальність / ірреальність явища дійсності.

Аналіз категорії протиставлення та можливостей її реалізації засобами української мови відкриває нові можливості розвитку категорійної граматики, удосконалення методики комунікативно-прагматичного та когнітивно-дискурсивного аналізу мовних одиниць.

Стаття не окреслює всього кола проблематики імплицитного протиставлення, однак це не применшує важливості тих концептуальних висновків, які можуть стати основою для теоретичного узагальнення мовознавчих підходів до розв'язання цієї багатогранної проблеми.

У ході подальшого дослідження аналізованої теми висновки, зроблені на основі самостійно дібраного й покласифікованого фактичного матеріалу, поглиблюють теорію граматики, зокрема таку важливу його царину, як категорійна організація, багаторівнева структура речення (параметри у співвідношенні формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних рівнів), сформулюють нові принципи для синтезованого підходу до аналізу категорійної системи української мови на функціональних засадах, сприятимуть розумінню механізмів побудови мовних одиниць та їхнього семантичного наповнення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багдасарян В. Х. Проблема имплицитного (логико-методологический анализ) / Владимир Хачатурович Багдасарян. – Ереван : АН АрмССР, 1983. – 198 с.
2. Бацевич Ф. С. Співвідношення типів смислової імплицитності в мові (на матеріалі російської мови) / Ф. С. Бацевич, Т. А. Космеда // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 17–22.
3. Богданов В. В. Текст и текстовое общение / В. В. Богданов. – М. : Наука, 1993. – 297 с.
4. Долбіна В. К. Поняття мовної імплицитності на сучасному етапі розвитку лінгвістики / В. К. Долбіна // Актуальні питання філології. – К. : КиМу, 2011 – № 1. – С. 173–176.
5. Долинин К. А. Имплицитное содержание высказывания. Интерпретация текста / Константин Аркадьевич Долинин. – М. : Академия, 2007. – 124 с.
6. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / Соломон Давидович Кацнельсон. – М. : Просвещение, 1972. – 213 с.
7. Кржижкова Е. Дистинктивные семантические признаки и структура предложения. Грамматическое описание славянских языков / Е. Кржижкова. – М. : Наука, 1974. – С. 98–105.
8. Кухаренко В. А. Интерпретация текста / Валерия Андреевна Кухаренко. – М. : Просвещение, 1988. – 188 с.

9. Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения / Михаил Валентинович Никитин. – М. : Мысль, 1988. – 248 с.
10. Спильман Т. И. Подтекст как лингвистическое явление / Т. И. Спильман // Филологические науки. – 1979. – № 1. – С. 15–24.
11. Чесноков П. В. Грамматика русского языка в свете теории семантических форм мышления / П. В. Чесноков. – Таганрог, 1992. – 166 с.
12. Шендельс Е. И. Имплицитность в грамматике / Евгения Иосифовна Шендельс. – М. : Просвещение, 1982. – 205 с.

ДЖЕРЕЛА

13. Багрянний І. П. Тигролови : [роман] ; Огненне коло : [повість] / І. П. Багрянний – К. : Укр. письменник, 1996. – 350 с.
14. Йогансен М. Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швейцарію / М. Йогансен. – Харків : Пролітарій, 1930. – 385 с.
15. Костенко Л. Вибране / Л. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.
16. Нечуй-Левицький І. С. Твори : в 2-х т. / І. С. Нечуй-Левицький. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 1. – 412 с.
17. Шевченко Т. Г. Кобзар / Т. Г. Шевченко. – К. : Всеукраїнське товариство «Просвіта», 1993. – 512 с.

Одержано редакцією 25. 02. 2013 р.

Прийнято до публікації 26. 02. 2013 р.

Лариса Кардаш

Противопоставление с эксплицитно представленным лишь одним компонентом

Вопросы противопоставления с лингвистической точки зрения разрабатывали не достаточно активно и касались они прежде всего сферы фонологии и структурной фонетики. Лишь в последнее время в языкознании выделился более перспективный «уклон» в сторону рассмотрения противопоставления как сложного структурно семантического явления.

В статье анализируется вопрос, посвященный сущности имплицитного противопоставления – сложного языкового явления, созданного путем выведения предложения противопоставления из другой предложения, в которой непосредственно отображено тот или иной факт действительности, выделяются подтипы противопоставления, которые основаны на разных принципах.

Ключевые слова: имплицитное противопоставление, импликация, эксплицитность, релат, референт, мыслительная деятельность, логические, психологические и когнитивные основы имплицитности, семантика, коммуникативная установка, вариативность, рематичность, асимметричный дуализм языковых знаков, диалектическое противоречие, реципиент, концептуальность.

Larysa Kardash

Antithesis with sole explicitly represented antithesis-forming component

From the viewpoint of linguistics, the problem of antithesis has not been a subject to much active research, with the available studies focusing mostly on the field of phonology and structural phonetics. It is only of recent time that a prospective inclination has emerged in the linguistic science to view antithesis as a complex structural and semantic phenomenon.

The article analyzes issues dedicated to the essence of implicit antithesis – a complex linguistic phenomenon formed by means of deducing an antithesis sentence from another sentence which gives a direct representation of some fact of reality. It also distinguishes subtypes of antithesis based on various principles.

Key words: implicit antithesis, implication, explicitness, relate, referent, cogitative activity, logical, psychological and cognitive basis of implicitness, semantics, communicative instruction, variation, rheme vision, asymmetric dualism of linguistic signs, dialectical contradiction, recipient, conceptuality.